

Vér Ádám (1979) az ELTE BTK tudományos segédmunkatársa, folyóiratunk szerkesztője. Fő kutatási területe az Újasszír Birodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Sok mágnását karddal ölte le Asszíriában”. *Assur-ah-iddina utolsó éve* (2011/2).

Távolsági kereskedelem az Újasszír Birodalomban

Vér Ádám

A Mezopotámiában megtelepedett emberi közösségek jobbára a legalapvetőbb nyersanyagoknak is híján voltak, ezeket nagy távolságokból kellett beszerezniük. Ilyen feltételek mellett nem meglepő, hogy az ókori Mezopotámia civilizációiban a legkorábbi időszakról kezdve nagy volumenű távolsági csereügyleteket figyelhetünk meg.¹ Az Újasszír Birodalom (Kr. e. 9–7. század) idejéből ránk maradt régészeti adatok és szöveges források egyaránt arra utalnak, hogy ebben az időszakban hatalmas tömegű és rendkívül sokféle idegen nyersanyag, félkész és késztermék érkezett Mezopotámiába. Tanulmányomban azt a kérdést igyekszem körüljárni, miként működött e rendkívül központosított birodalomban a távolsági kereskedelem, milyen gazdasági és politikai érdekeit volt képes érvényesíteni ezen gazdasági folyamatokban az asszír állam.

A mezopotámiai gazdaságtörténetben Polányi Károly nyomán szubsztantivista álláspontot képviselő A. Leo Oppenheim a távolsági kereskedelemre vonatkozó újasszír források hiányát azzal magyarázta, hogy az újasszír kori távolsági kereskedelmet főníciai és arámi kereskedők tartották kézben, akik saját írásrendszerüket használva, az agyagtáblánál jóval sérülékenyebb anyagokra (papiruszra és pergamenre) rögzítették gazdasági tevékenységük dokumentumait, amelyek mára elpusztultak. Oppenheim elmélete szerint az Újasszír Birodalom – jó mezopotámiai birodalomként – nem rendelkezett kereskedelmi mentalitással, ezért szimbiotikus gazdasági kapcsolatot alakított ki a főníciai és az észak-szíriai városokkal, melyek viszont rendelkeztek: míg az asszírok hadserege folyamatosan kiterjesztette a birodalom határát, és egyben tartotta a hatalmas egységes piacot jelentő államot, addig a nyugati kereskedők aratták le mindenek a gazdasági előnyeiket, a hasznon természetesen megosztva az asszír elittel. Állításának alátámasztására megemlíti, hogy a babilóni II. Nabû-kudurri-uşur (Kr. e. 605–562) korából ismert egy *rab tamkâri* (kereskedők vezetője), aki nyugati sémi nevet viselt (az akkád szövegben Hanunu, eredetileg tehát valószínűleg Hannó).²

Az 1950-es és 60-as évek gazdaságtörténeti kutatásait meghatározó két konkurens gazdaságtörténeti felfogás, a szubsztantivista és a formalista megközelítés teljesen eltérő értékelését adta a mezopotámiai csereügyletekre vonatkozó forrásoknak. Míg a szubsztantivista kutatók az intézményi tulajdon, a redisztribúció, a reciprocitás és a társadalmilag beágyazott (*embedded*) csere fogalmával operáltak – tulajdonképpen elutasítva a modern értelemben vett piaci viszonyok létezését az ókori Keleten –, addig a formalista keretrendszerben dolgozó gazdaságtörténészek a mezopotámiai történelem legkorábbi időszakában is igyekeztek kimutatni a magántulajdon hangsúlyos meglétét, s a csereügyleteket piaci folyamatok által szabályozott kereskedelemként értékelték.

A vita az 1970-es évek végére nagyjából eldőlt – bár utóvédharcok természetesen még folynak³ –, és az újabb és újabb forráscsoportok szisztematikus feldolgozásával a szubsztantivista álláspont jószerivel tarthatatlanná vált.⁴ Az anatóliai Kaniš (Kültepe) archívumaiban talált több ezer ékírásos dokumentum a Kr. e. 2. évezred eleji ún. óasszír kereskedelmi rendszer leginformatívabb forrása. Ezen szövegek alapján először Klaas R. Veenhof (1972), majd Mogens Trolle Larsen 1977-es alapvető je-

1. kép. III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 859–824) baktriai tevéket kap kihallgatási ajándékul. Jelenet a Fekete obeliszkről (Niederreiter Zoltán felvétele)

lentőségű cikkében felvázolta az óasszír kereskedelem rendszerét, amelyben főállású kereskedők és megbízott ügynökeik összetett pénzügyi tranzakciókat végeznek (befektetőket toboroznak, hozamvárokozásokat becsülnek meg, stb.), a szállított értékcsikket piaci alapon értékesítik, és elszámolásukat ezüstben (ritkábban aranyban) végzik. 1982-ben Larsen John Gledhillel írt közös tanulmányában tulajdonképpen leszámol a szubsztantivista álláspont lehetőségével a mezopotámiai gazdaságtörténet összefüggésében.

A kaniš-i táblák alapján megrajzolt kereskedelmi rendszer a mezopotámiai történelem több korszakában is megragadható, az obabilóni kori magánlevelezésben éppúgy, mint az újbabilóni és perzsa kori nagy magánarchívumok (Egibi, Murašu stb.) gazdasági szövegeiben.

A mezopotámiai történelem korábbi és későbbi korszakaihoz képest az újasszír korból viszonylag kevés olyan forrás került az 1990-es évekig a kutatás homlokterébe, amelyben a

magánszemélyek által végzett távolsági kereskedelemre vonatkozó adatokat találhatnánk. Bár az Újasszír Birodalom gazdasági rendszerét átfogóan először tárgyaló John N. Postgate 1979-ben publikált tanulmányában három fő részre osztva tárgyalta az asszír gazdaságot („Palota”, „Kormányzat” és „Magán” szektorok), azt ő is felismerte, hogy a magánszektorban zajló gazdasági tevékenységre vonatkozó forrásaink alulreprezentáltak, a források időbeli egyenetlen eloszlása és töredékessége miatt nem lehet kvantitatív vizsgálatokat végezni.⁵

Az Oppenheim és Postgate megállapításai óta eltelt évtizedekben óriási mennyiségű újasszír kori szöveges forrás került új, rendszerezett kiadásra (például a *State Archives of Assyria* és *Studien zu den Assur-Texten* sorozatoknak köszönhetően), amelyek elemzésével mára valamivel többet állíthatunk az újasszír kori távolsági kereskedelem résztvevőiről. És különösen az újasszír kori Nippur helytartói archívumának publikációja⁶ világított rá arra, hogy a távolsági kereskedelem ebben a korszakban is a mezopotámiai hagyományoknak megfelelően, magán alapon szerveződött és piaci viszonyok között működött, elszámolását pedig súlyra mért ezüsttel végezték.⁷ Oppenheim érveit, melyekkel az újasszír kori szárazföldi kereskedelem főniciai és arámi kézben összpontosulását alátámasztotta, teljes körűen cáfolta Moshe Elat 1991-ben.⁸

Mára az ókori Mezopotámia gazdaságtörténetével foglalkozó kutatók között nagyjából konszenzusos vélemény, hogy az újasszír korban piaci elven mű-

ködő, pénz alapú kereskedelemmel számolhatunk. Érdemes tehát számba venni a szállított árucikkek körét, a legfontosabb kereskedelmi útvonalakat és a kereskedelem szereplőit.

Árucikkek és kereskedelmi útvonalak

A monumentális királyfeliratok műfajukból adódóan elsősorban a katonai sikerekhez kapcsolódó zsákmány és sarc beszedéséről tesznek említést, ennek megfelelően leginkább ezen adó- és zsákmánylisták alapján lehetséges rekonstruálni, hogy az újasszír korban az ókori Kelet különböző részei milyen árucikkekkel rendelkeztek. A zsákmánylisták elemzésével megragadható egy nagyon éles váltás. Az újasszír kor hajnalán, a Kr. e. 9. század végén II. Adad-nīrārī (Kr. e. 911–891) hadjáratot vezetett az Euphratés középső folyásához (Hindānu, Laqē és Sūhu területekre), és végigvonult a Habūr folyó mentén.⁹

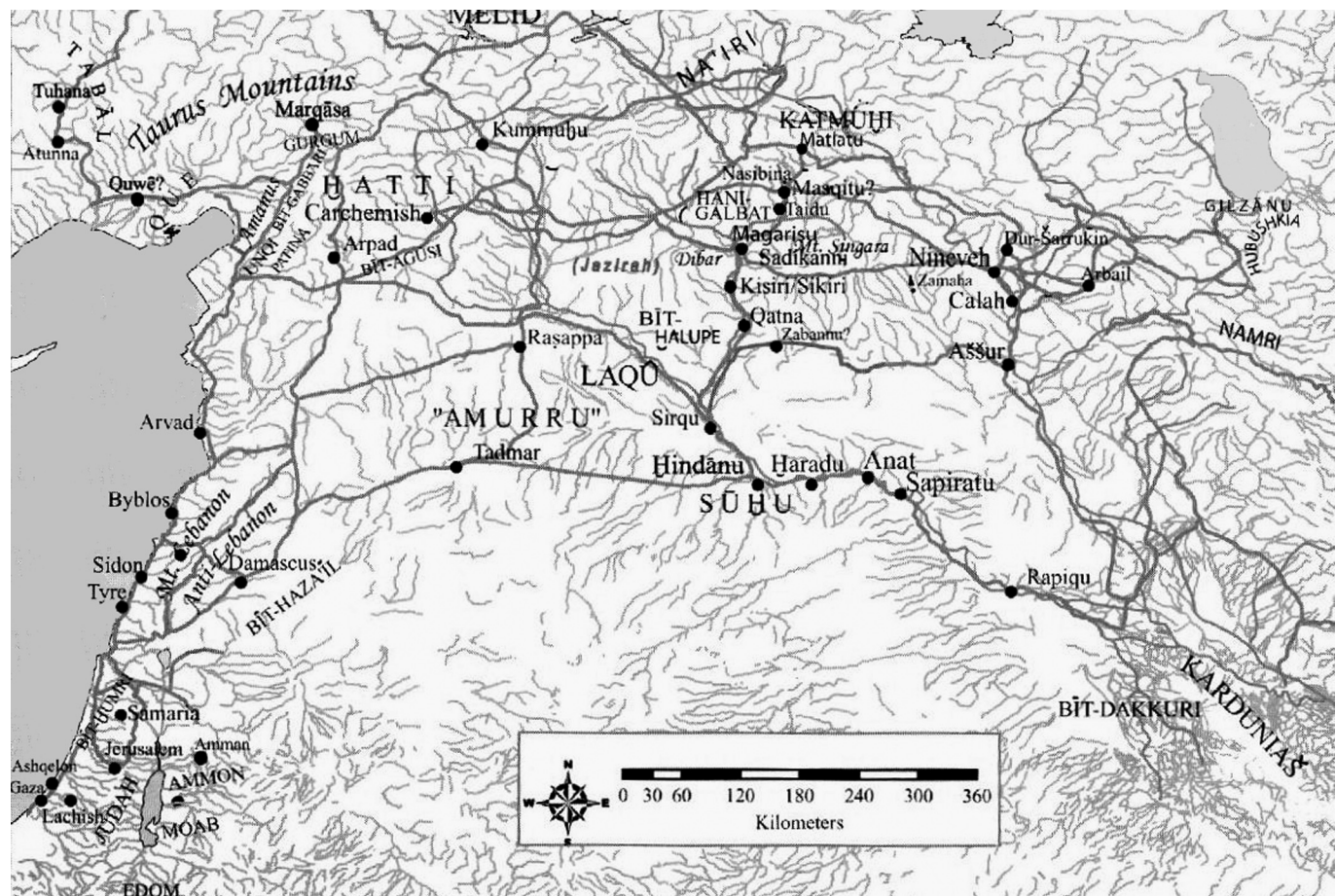
Zsákmányként harci kocsikat, lovakat, szállítószekereket, ökröket és málhás *adālu* szamarakat gyűjtött – s ez tökéletesen illeszkedik a korábbi királyfeliratokban megfigyelhető trendhez. A hagyományosan a folyam menti kereskedelemben részt vállaló vidéken elsősorban szállítóeszközöket és igásállatokat lehet zsákmányolni. Mindössze egy bő évtizeddel később II. Tukulti-Ninurta (Kr. e. 890–884) ugyanezen a vidéken vezetett hadjáratot.¹⁰ Az általa begyűjtött zsákmány azonban radikálisan különbözött az elődei által itt talált áruktól: aranyat, ezüstöt, mirhát, antimont, indiai rózsafát zsákmányolt, valamint elefántcsont tárgyakat, ónt, színes szőttes árut, valamint tevéket. És talán ez utóbbi jószág, mely itt szerepel először az asszír szövegekben, a változás kulcsa.

A kereskedelmi karavánok málhás állata a korábbi időszakban elsősorban a szamár volt. És ekkor, a Kr. e. 9. század legelején jelenik meg az asszír forrásokban a baktriai teve (*udru*), valamint kicsit később a dromedár (*gammālu*), s a tevekaravánok alkalmazása nagyságrendekkel megnövelte a szárazföldi szállítás kapacitását és hatósugarát, jelentősen csökkentve ezáltal a szállítási költséget¹¹ (lásd az 1. képet).

Az új szállítóeszköz segítségével – az asszír zsákmánylisták tanúsága szerint – pár évtized leforgása alatt egzotikus áruval és nemesfémekkel teltek meg az Euphratés völgyében és a Fönícia és az Euphratés közötti területen található paloták kincseskamrái. Arábia felől érkezett a mirha, a tömjén, egyéb fűszerek, az afrikai áruk (elefántcsont, elefántagyar, elefántbőr, arany, ébenfa), valamint az indiai kereskedelem bizonyos termékei

(rózsafa). A kereskedelmi rendszer Asszíriához legközelebb eső része az Euphratés középső folyása volt (Sūhu, Hindānu és Laqē tartományok), a folyami forgalom itt futott össze az imáron fontos szárazföldi útvonalakkal. A Kr. e. 9. század első harmadában itt építettett új várost II. Aššur-nāšir-apli, Kār-Aššur-nāšir-apli néven. E településnévben az uralkodó neve előtt álló Kār- előtag az akkád *kāru* („rakpart, kereskedelmi telep”) szó *status constructusa*, a név jelentése tehát „Aššur-nāšir-apli rakpartja/kereskedelmi telepe”.¹² Ugyanezen kereskedelmi rendszer fontos állomásán, az Euphratés nagy kanyarjának híres átkelőjénél építettett át egy már létező várost, Til Barsipot III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 854-ben), s nevezte el Kār-Šulmānu-ašarēdunak. Szintén a Középső-Euphratés mentén épített várost a Kr. e. 9. század legvégén III. Adad-nīrārī, a település neve természetesen Kār-Adad-nīrārī lett. És néhány évtizeddel később Sūhu tartomány kormányzója, Ninurta-kudurri-ušur szintén saját magáról nevezte el az Euphratés partján létrehozott új városát, Kār-Ninurta-kudurri-ušurt. Ebből a korszakból sehol máshol nem hallunk a Kār-X paradigma alapján elnevezett település kialakításáról, ami arra enged következtetni, hogy a települések ilyen típusú elnevezésére ott került sor, ahol a legnagyobb forgalmú kereskedelmi útvonalak a birodalom határaitra értek (lásd a 2. képet).

Ninurta-kudurri-ušur, Sūhu és Mari helytartója (Kr. e. 8. század első fele) saját feliratában megemlíti, hogy egy Arábiából származó karaván megpróbált Sūhu kikerülésével Hindānuba jutni, így kerülve el az adófizetést. A kormányzó a ka-

2. kép. Karavánutak és kereskedelmi központok az ókori Keleten a Kr. e. 9–8. században (Holladay 2006, 315 nyomán)

raván után eredt seregével, és zsákmányul ejtette a Taimā' és Sābā' vidékéről érkezett, kétszáz tevéből és száz kísérből álló karavánt. A szállított áruk között megemlíti a kék bíbor festésű gyapjút, a vasat és a *papardillū* követ.¹³ A rakomány tételei egyértelművé teszik, hogy az arab karaván már a Levantéről visszafelé tartott, rakományát tipikusan föníciai termékek alkották.

Az asszír terjeszkedés következő hulláma III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodásával kezdődött. Első uralkodási évében Babilón irányában indított hadjáratot, és a Tigris és a Dijála folyó összefolyásánál – mint látni fogjuk, ez a Nagy Khorászán út becsatlakozása – három *kārut* alakított ki. Két évre rá indult meg az a nyugati irányban indított hadjáratsorozat, amelynek eredményeként az asszír hadigépezet rendkívül gyorsan, mintegy tíz év leforgása alatt (Kr. e. 743–734) hajtotta uralma alá az Euphratés nagy kanyarja és Egyiptom között elterülő hatalmas területet. A hódítással párhuzamosan az asszírok 9 *kārut* alakítottak ki a Levantén, Gázától az Orontés folyó torkolatáig. A Levantén kialakított *kārukról* írja III. Tukulti-apil-Ešarra:

*11–13 Ellišu, a Libanon-hegység lábánál fekvő Šimerra, Rē-ši-Šuri, a Šapuna-hegy, Ahta városa, a tenger partján fekvő bīt-kāri, mely a királyság szükségleteit elégíti ki, a Puszpángfa-hegység [...]*¹⁴

III. Tukulti-apil-Ešarra ezeket a településeket Asszíríához csatolta, és elsődleges feladatuknak a királyság szükségleteinek kielégítését (*bīt šabūtāte šarrūti*) nevezi meg.

712-ben II. Šarrukīn Gázától délre, Egyiptom Patakjáig toltta ki az asszír határt, s erről királyfeliratában így ír:

*42–49 Egyiptom és Arábia népeit elborítottam Assurnak, uramnak ragyogásával. Nevem említésére szívük nagyot dobbant, leeresztették karjukat. Egyiptom lepecsételt kāruját megnyitván Asszíria és Egyiptom népét elvegyítettem, kereskedésre bírtam őket.*¹⁵

Ezen esetekben Asszíria nem alapított új városokat, a meglévő településeket sem nevezte át, mégis úgy tűnik, egyértelműen *kāru*ként tekintett e településekre.

A nyugati expanzióval párhuzamosan Asszíria kelet felé is terjeszkedett. A Mezopotámiát az Iráni fennsíkkal összekötő Nagy Khorászán út völgyrendszerében létrehozott négy tartományt, s a legkeletibb végeken kialakított hat *kāru* települést érdemes kiemelni. Ezekről a későbbiekben részletesen szólok.

A következő asszír uralkodók nagyjából ugyanezek a területeken alakítottak ki *kāru*kat, Šin-ahhē-erība a Zagroszban (Kr. e. 702), a Nagy Khorászán út mentén, Aššur-ah-iddina Föníciában (Kr. e. 676), Filisztiában és – Egyiptomi hadjárata nyomán – a Nílus-deltában (Kr. e. 671).

2005-ben Shigeo Yamada vetette fel először, hogy az Újasz-szír Birodalomban azon települések, amelyek nevében a mezopotámiai szövegekben már évezredek múltja visszatekintő *kāru* („rakpart”, „kikötő”, „kereskedelmi telep”) szó megtalálható, esetleg kereskedelmi célra létrehozott városok lehetnek, a bennük kialakított *bīt kāri* a kereskedés színhelyeként definiálható, a rendszert ellenőrző és működtető asszír hivatalnok pedig a *rab kāri* tisztséggel azonosítható.¹⁶ A *State Archives of Assyria* sorozat, amelynek 18 kötete az újasszír kori források

egyik legfontosabb újabb gyűjteménye, a *kāru* szót rendre a *port of trade* („kereskedelmi kapu”) kifejezéssel fordítja, Mitchell Allen pedig Asszíria legfontosabb eszközeiként írja le a *kāru*kat, amelyek révén képes volt a világkereskedelem manipulálására.¹⁷

Mielőtt rátérnék arra, milyen technikák segítségével volt képes az asszír állam befolyást gyakorolni, illetve hasznot húzni a távolsági kereskedelemről, előbb a kereskedelmi rendszerek üzemeltetőiről és résztvevőiről essék szó.

A kereskedelem szereplői

Az akkád nyelvben hagyományosan „kereskedő”-nek fordított *tamkāru* szó újasszír kori használatának, illetve ezen *tamkāru* tevékenységének szentelt egy-egy tanulmányt Karlheinz Deller (1987) és Karen Radner (1999a). Mindketten arra a konklúzióra jutnak, hogy az újasszír *tamkāru* tevékenysége tulajdonképpen közelebb áll az állami ügynök, mint a vállalkozó kereskedő fogalomköréhez. Az újasszír korban magánkereskedőként értelmezhető *bēl harrāni* kifejezéssel¹⁸ csak nagyon kevés szövegben találkozunk, s az általuk végrehajtott kereskedelmi tevékenység (*harrānu*) során megmozgatott termékek mennyisége és értéke kicsiny. E vizsgálatokkal kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy a *tamkāru* tevékenységét mindkét kutató főleg az asszír királyi levelezés forrásbázisán vizsgálta (tehát a Palota szemszögéből),¹⁹ míg a magánkereskedőként értékelt *bēl harrāni* kifejés jószerivel csupán az Aššurból előkerült magánarchívumok szövegeiben fordul elő. Ha végignézzük a távolsági kereskedelembe részt vevő vállalkozó kereskedőkre és az állami megbízásokat teljesítő kereskedelmi ügynökökre vonatkozó források felbukkanását a mezopotámiai archívumokban, azt láthatjuk, hogy a magánarchívumokból származó szövegekben a kereskedők vállalkozó aspektusa, a palotaarchívumokból származó szövegekben pedig inkább az állami ügynökként való működésük a meghatározó. Nem meglepő tehát, hogy a javarészt palotaarchívumokból előkerült újasszír szövegek is ezen utóbbi aspektusát domborítják ki a kereskedőknek. A nippuri asszír kormányzó (*šandabakku*) archívumából származó levelekből azonban egyértelmű, hogy ugyanazon kereskedő akár egyetlen levélen belül is feltűnhet először az állami építkezésekhez faanyagot beszerző ügynökként, másodsor egy magántársulás összeadott tőkéjét forgató vállalkozóként.²⁰

A nippuri helytartó már említett archívumában található levelek egy része kereskedelmi ügyletekről számol be, s ezek adataiból egy jól szervezett kereskedelmi rendszer képe körvonalazódik. Az észak-babilóniai Nippur városának polgárai a Kr. e. 8–7. században közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat tartanak fenn az Euphratés középső folyásától²¹ a Zagrosz-hegységben fekvő Bīt-Sangibūtiig.²² Kereskedőik eljutnak Elámba,²³ Babilónia nagyvárosaiba (Babilón, Borsippa, Uruk),²⁴ és üzleti kapcsolatban állnak arámi²⁵ és káld törzsekkel,²⁶ valamint az asszír fővárosokkal.²⁷

Babilónia nagyvárosaiból nem maradt fenn ebből a korszakból olyan szövegegyüttes, amely betekintést engedne a városok távolsági kereskedelmi kapcsolataiba, azonban két asszír forrás is arra utal, hogy ezen városok polgárai aktív kereskedők voltak az asszír uralom idején is, és nagyon távoli vidékre is eljutottak ügynökeik.²⁸ Aššur-ah-iddina Babilónia újjáépítésekor

királyfelirataiban beszámol a nagyvárosok privilégiumainak (*kidinnūtu*) helyreállításáról, köztük a távolsági kereskedelmi kapcsolatokra való jogosultságról:

*Mind a négy szél irányába megnyitottam az utat előttük, hogy az összes országgal szándékukban álljon (kereskedelmi) kapcsolatot teremteni.*²⁹

II. Šarrukīn híres levelében, melyet Que tartomány helytartójának, Aššur-šarru-ušurnak küldött a dél-mezopotámiai Babilón, Borsippa, Kiš, Nippur, Uruk és Dēr városok kereskedői kerülnek említésre a helytartó tartományában, a későbbi Kilikia területén.³⁰

III. Tukulti-apil-Ešarra nyugati expanzióját követően – melyet II. Šarrukīn újabb hódításokkal toldott meg – AsszírIA jószerével teljes ellenőrzést gyakorolt az ókori Kelet kereskedelmi útvonalai felett: Irán és a Földközi-tenger, az Örmény-hegyvidék és az Arab-sivatag közötti teljes terület a fennhatósága alatt állt. E geopolitikai szituáció kétségtelenül páratlan gazdasági lehetőséget biztosított AsszírIának. Az így kialakított biztonságos és karbantartott vízi és szárazföldi utak hálózata minden bizonnyal hatalmas ösztönző erőt adott a kereskedelemnek, s a korábbi szakirodalom már mint „a történelem első világpiaacát” mutatta be a jelenséget.³¹ AsszírIA ugyanakkor nem szorította ki a távolsági kereskedelemről a korábbi szereplőket, sőt a birodalmi központ standardjai (írásrendszer, mértékegységek, terminológia) sem váltak uralkodóvá ebben a szisztémában,³² jelezvén a korábbi hagyományok továbbélését.

A már korábban említett arab és föníciai kereskedők mellett tehát babilóniai kereskedők is részt vettek a távolsági kereskedelemben, sőt ez utóbbi csoport tagjai ősi kiváltságaiknak köszönhetően viszonylag szabadon mozoghattak az Asszír Birodalom területén.

A kereskedelem központi szabályozása

Ha AsszírIA nem szorította ki hódításai nyomán a távolsági kereskedelem korábbi szereplőit az egyetlen államban egységesült piacról, mégis hogyan húzott hasznot e tevékenységből? A következőkben négy forrás alapján igyekszem megvilágítani az asszír hatalom azon igényét, hogy a birodalom külkereskedelmében bizonyos stratégiai árucikkek cseréjét korlátozza, vagy legalábbis szabályozza.

^{1-5a} [A királynak], uramnak [szolgád A]tanha-Šamaš. [Jó egészséget] a királynak, az én uramnak! A palota tartsa vissza [Atarh]amot, a kereskedőt, aki most [Hab]ruri tartományban van!

^{5b-14} Korábban – mielőtt én ide kerültem – Hargu városába járt fel, és ott gyűjtötte az ezüstjét. [...] tette, én letartóztattam, [mondván]: „Nem így szolt-e a trónörökös, a mi urunk: »Senki ne adjon el [rabszolgákat] a kārúban!«? Akkor te miért adsz el (ott) rabszolgákat fejenként egy mīna (ezüstért)?”
¹⁵⁻¹⁹ [Ta]valy, amikor a király, az én uram még nem ült a trónon, (ő) rabszolgákat [adott el] a kāruban, (mindezekért) a király, az én uram [vonja] őt felelősségre!

SAA 5 150 (CT 53 59; K 1897)

Ebben a levélben valószínűleg Sîn-ahhē-erībát tájékoztatja a királyi adminisztráció egyik tagja egy, a birodalom északkeleti peremvidékén található településen elkövetett visszaéléseiről.³³ A jelentést tevő egy rendeletre hivatkozik, melyet az uralkodó még trónörökösként hozott, s amelyben megtiltja, hogy a kārú területén bárki rabszolgát adjon el. Az Asszír Birodalom fennállásának teljes időszakából nagyszámú szerződés maradt fenn a fővárosok archívumaiban, amelyekben jelentős számú rabszolga kerül eladásra.³⁴ A trónörökös tiltása tehát, úgy tűnik, a fővárosok piacaira nem vonatkozott, csak a határ menti kārúkat – esetleg kizárólag Hargu városát – érintette. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a forrásból egyértelmű, Hargu városa – bár a település neve nem az asszír Kār-X névadási sémát követi – kārú státusszal bír, ezért érvényes rá a trónörökös rendelete.

obv. 20b– Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram írt nekem: „Huzazát a kereskedők városává tetted! Az emberek ezüstért adnak el vasat az araboknak!” – kik azok a kereskedők, akik ott (vasat) adtak el? ’Atā városából való három vén [...] ott azt a 20 vagy 30 imēru szőlőt (kb. 2000–3000 kg) adta el, amit a városba vittünk. Én vasat csak a deportáltaknak adok el, az araboknak csak rezet. A király, az én uram isteneire (esküszöm), én Šapat városában állomásozom, Huzazában csupán 30 imēru szőlőt adtam el!

SAA 1 179 (CT 53 10; K 889)

A forrás Bēl-liqbi, Šapat tartomány helytartójának II. Šarrukīn számára küldött levele, amelyet a király – a szövegben is idézett – számon kérő levelére válaszul írt. A király azzal vádolta meg helytartóját, hogy Huzaza városát a kereskedők városává tette, s ott vasat adtak el az araboknak. Az első vádpontra a helytartó nem válaszol, s elismeri, hogy a király által megnevezett településen három előkelő (a „vén” szó itt „a város vénei/vezetői” jelentésben áll) ’Atā városából azt a szőlőt adta el, amit ő vitetett oda. Azonban kifejezetten tagadja, hogy az asszírok számára ellenőrizhetetlen és gyakran ellenséges araboknak a fegyvergyártásban stratégiai nyersanyagként szolgáló vasat adott volna el. A helytartó úgy fogalmaz, hogy csak a deportáltaknak, tehát asszír alattvalóknak ad el vasat, az araboknak csak rezet – amiből nem lehet az asszírok ellen is eredményesen használható fegyvert kovácsolni.³⁵

A királynak, az én uramnak szolgád, Aššur-rēšuwa. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Burē, Ezije, Gamalu és Ehije, összesen négyen, Ariazā emberei, valamint Kumaju és Biraiaun, összesen ketten Arije emberei, tehát mindösszesen ez a hat kummui Bususu városába ment – s most is ott van –, mely város a Főpohárnok fennhatósága alatt áll. Bususu polgárai asszír luxuscikkeket vásárolnak Kallhuban és Ninivében, s ezeket adják el az említett kummuiaknak. Ezek a kummuiak Aira városában Kaqqadānu házába mennek (az áruval), amely Sanīje, a kalhui helytartó fennhatósága alatt álló várúr birtokában van. Innen ezeket az árukat továbbvisszik Urartuba. A király, az én uram parancsolja meg Sanījének, a várúrnak, hogy tartóztassa le a kummuiakat, s küldje őket a király, az én uram színe elé. A király kérdezze ki őket, hol vásárolták ezeket a javakat, s hol értékesítették azokat,

ki vette át tőlük, és ki engedte át őket (a határon)? Ezek a kummuiak szökevények, megszöktek Kummuból.

SAA 5 100 (TCL 9 67; N. III 3158)

A levelet a Šarrukīn kori levelezésből jól ismert, az Urartu és AsszírIA között fekvő kicsiny ütközőállamban, Kummuban állomásozó asszír megbízott (*qēpu*), Aššur-rēšuwa küldte II. Šarrukīnnak.³⁶ Jelentéséből a két kummui uralkodó (Ariazā és Arije) környezetéhez tartozó hat csempész működését ismerhetjük meg. A csempészek közvetítők segítségével az asszír fővárosokból szereztek be luxustermékeket,³⁷ amelyeket aztán az AsszírIAval hadban álló Urartuba csempészték át. Már maga a tény, hogy határ menti csempészek tevékenysége és neve közvetlenül a királynak írt jelentésben előfordul, jelzi, hogy AsszírIA nagy energiát fordított a határain átívelő árucseré ellenőrzésére.

¹⁻² *A királynak, az én uramnak szolgád, Qurdi-Aššur-lāmur!*
³⁻⁹ *Ami Tyros királyát illeti – akivel kapcsolatban a király ekképpen utasított: „Beszélj vele kedvesen!” –, valamennyi káru az övé maradt, szolgálai szabadon léphetnek be és hagyhatják el a bīt-kārikat, (ott) adhatnak és vehetnek. A Libanon-hegység a rendelkezésükre áll, kedvük szerint mehetnek fel rá, jöhetnek le róla és termelhetnek ki belőle fát.*

^{10-14a} *Adót (miksi) vetettem ki azokra, akik fát hoznak le, a Libanon-hegység valamennyi kárujába adószedőket neveztem ki, akik őrséget állnak (a forgalom felett).*

^{14b-18a} *Adószedőt neveztem ki azokba a kárukba is, amelyek Sidónhoz tartoznak, de a sidóniak elkergették őt.*

^{18b-29} *Később itu'ákat küldtem a Libanon-hegységbe, akik megfélemlítették az embereket. Ezek után üzentek nekem (az ottaniak), és az adószedőt magukkal vitték Sidónba. Ekkor egyezséget kötöttem velük: lehozhatják a fát és végezhetik a munkájukat, de Egyiptomnak és a filiszteusoknak nem adhatnak belőle, máskülönben nem engedem fel őket a hegyekbe.*

ND 2715 (NL 12; *Iraq* 17, 1955, 127–130, Pl. XXX.)³⁸

Qurdi-Aššur-lāmur, III. Tukulti-apil-Ešarra egyik Föniciában működő helytartója³⁹ királyi parancsra megtiltotta a sidóniaknak, hogy a Libanon-hegységben kivágott cédrust eladják az egyiptomiaknak és a filiszteusoknak, akik maguk is fontos szereplői voltak a kelet-nyugati kereskedelemnek. Ezzel a hajóépítéshez alapvető stratégiai nyersanyagtól fosztotta meg a Levante déli felének két fontos szereplőjét. A kereskedelem azonban nem szűnt meg a szomszédos, rivális államokkal, csak szigorú asszír ellenőrzés alá került.

A cédrus kereskedelmének asszír korlátozása mellett a kereskedelmi illeték megfizetésének mechanizmusát is ez a forrás mutatja be legrészletesebben. Az asszírok számos adófajtát használtak,⁴⁰ s a kereskedelmi termékek után fizetett vámként vagy illetékként lehet leírni az asszír *miksi* terminust,⁴¹ amely e levélben is szerepel. Ezek szerint a cédrusfák kitermelése után *miksut* kellett fizetniük a föníciaiaknak, valamint a *kāruk*-ban is *miksufizetési* kötelezettségük volt a kereskedőknek. Az adóbeszedő (*rab miksi*) munkáját asszír rendfenntartó csapatok, *itu'ák* segítették.

Az asszír hatalom tehát a távolsági kereskedelem helyét szabta meg. A kereskedelemre kijelölt területeken hatékonyan érvényesítette bizonyos stratégiai termékek kereskedelmére vonatkozó szabályait: gondolhatunk itt az ember, a vas, a lúxusjavak és a cédrus kereskedelmére. A kereskedelmi szabályozást egységes és központosított vámpolitika egészítette ki. Ennek beszédését megint csak megkönnyítette a távolsági kereskedelemre kijelölt helyek korlátozott száma.

A Levante, a Nílus-delta és az Euphratés középső folyása esetében közismerten a legnagyobb forgalmú távolsági kereskedelmi központokban alakítottak ki *kārukat* az asszírok. Mi a helyzet a Zagroszban?

Az Iráni-fennsík és Mezopotámia között az Eurázsiai- és az Arábiai-lemez gyűrődéséből létrejövő Zagrosz hegyláncai északnyugat-délkelet irányban futnak, közel ezeröttszáz kilométeren át az Urmia-tótól a Perzsa-öböl, nagyjából a mai Irak és Irán határán. E hegység csúcsai nemritkán a 3000–4000 méter körüli magasságot is elérik, falként választva el egymástól a Folyamköz és Irán térségét. A párhuzamosan futó völgyrendszerekre merőleges áthaladást biztosító útvonalak száma korlátozott. Mezopotámia és az Iráni-fennsík között húzódo útvonalak közül a legfontosabb az arab geográfusok által Nagy Khorászán útnak nevezett⁴² útvonal volt. Az út Észak-Babilóniából indul, a Dijála folyó völgyében északkelet felé halad egészen Qaszr-i-Sirinig, itt délkelet felé fordul, és Sar-i Pul-i Zohábnál lép a Zagrosz hegyei közé. Innen a Kerend–Sabad-i Gharb vonalon délkelet felé halad tovább Deh Lorig, ott ismét északkeletnek fordul, és a Khahar Zibar-i-Olija hágóján (1800 m) átkelve jut el a Mahidast-síksáig (mai Kermansah tartomány). Az út keresztülhalad Kermansahon, Behisztunon, Sahnén, Kangavaron és Asszadabadon, majd az Alvand-hegységet észak felől kerülve jut el Hamadanba⁴³ (lásd a 3. képen az 1. útvonalat).

Ezt az útvonalat AsszírIA legkésőbb II. Šarrukīn uralkodása idején (Kr. e. 721–705) ellenőrzése alá vonta. Előbb III. Tukulti-apil-Ešarra 744-ben alakított ki két tartományt a Nagy Khorászán út völgyrendszerének közvetlen közelében (a térképen 1. és 2. számmal jelölt útvonalak találkozásánál: Parsua és Bīt-Hamban), majd II. Šarrukīn 716–715-ben alakított ki két tartományt keletebbre magában a Khorászán út völgyrendszerében (az 1. számmal jelzett út mentén Harhart és Kišessimet), a modern Kermansah környékén. Ezen a területen hat *kārut* hoztak létre az asszírok, melyekhez Sín-ahhē-erība Kr. e. 702-ben egy hetediket is építtetett (Kār-Sín-ahhē-erība).⁴⁴

A magashegység övezetében az asszírok a helyi elittel kooperálva szervezték meg tartományait. A helyi várurak (*bēl ālik*) profitáltak az asszír jelenlétből. Erre utal a Godin Tepe lelőhelyén feltárt udvarház folyamatos bővülése. Az asszír jelenlét idején az udvarház újabb és újabb raktárhelyiségekkel, valamint közösségi helységgel egészült ki.⁴⁵

A térség egyszerre szolgált fontos nyersanyagforrásokkal (ló, faanyag, kövek) és azzal a stratégiai előnnyel, hogy Irán és Mezopotámia sok száz kilométernyi közös határán csupán egyetlen viszonylag szűk völgyrendszer vezetett át – ez tehát a távolsági kereskedelem legfontosabb útvonalának számított. E feltételezett nagy volumenű kereskedelemnek lehet jele, hogy néhány szűk völgybe az asszírok legalább hét *kāru* települést is beszáfoltak.

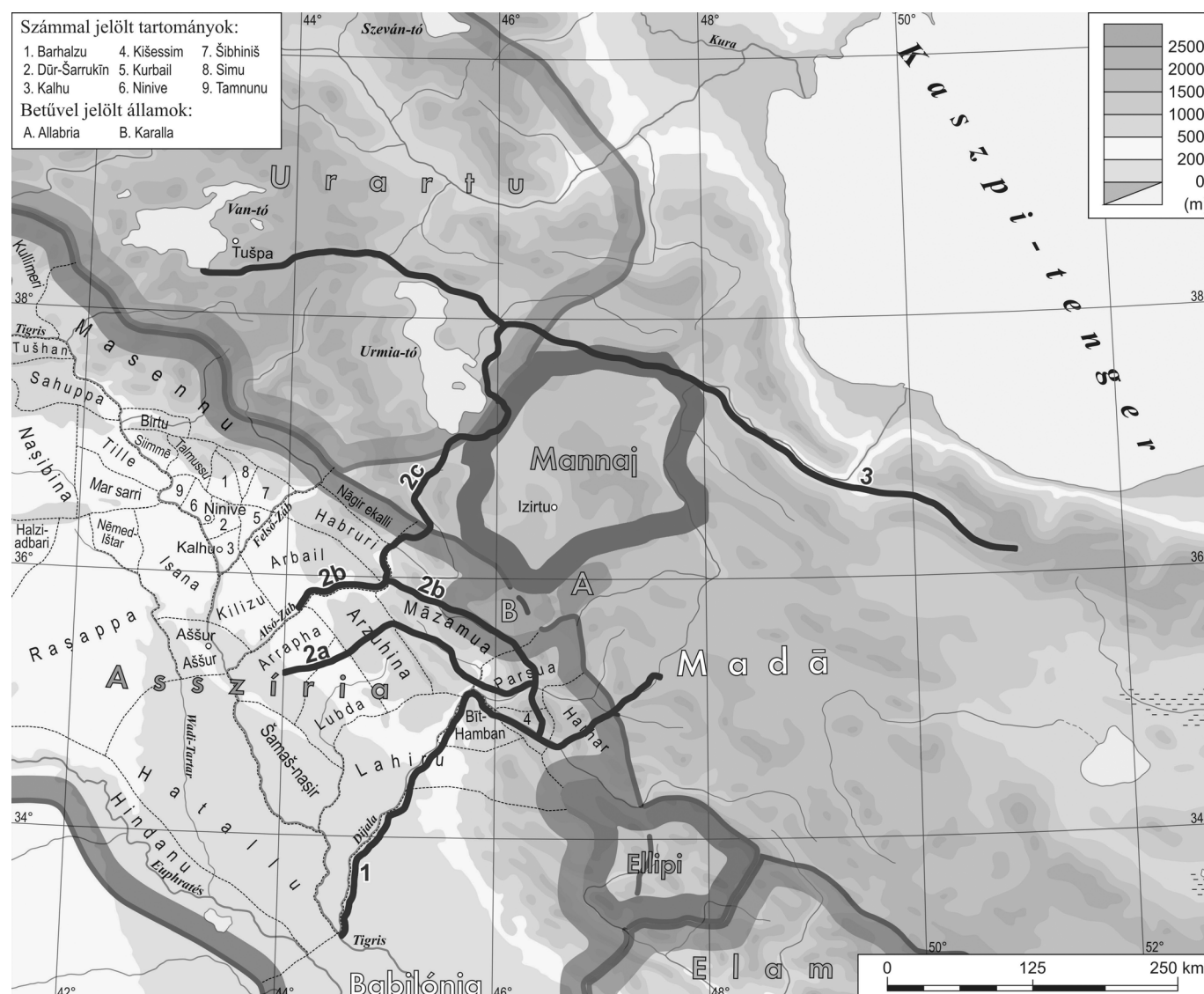
Ugyanakkor a térség rendkívül szerény régészeti anyagában alig utal bármi is ezen kereskedelmi tevékenységre. Talán az egyetlen olyan forráscsoport, amelyet gazdaságtörténeti szempontból értelmezni lehetséges, a helyi elit egy másik udvarházában, a Tepe Nús-i Dzsánban talált ezüstkincs lelet, amelyről legutóbb Vargyas Péter értekezett.⁴⁶ Az ő elemzését követve megállapíthatjuk, hogy az ezüstkincsben található tört ezüsttárgyak pénzként szolgáltak, s ezért a korban általános módon súlyra mérve használták fizetőeszközü. A kincsben található ezüst rudak – melyek a Mezopotámiából előkerült kincsleletekben a helyi súlymértékegységek szerint készültek – ez esetben eltérnek az Asszíriában vagy Babilóniában használt súlyrendszerektől, s Vargyas Péter felveti annak lehetőségét, hogy mindez talán egy iráni súlyrendszer használatára utal.⁴⁷ Bár a kincslelet eltemetésének kora vitatott – s így az is, melyik államalakulat gazdasági viszonyaira vonhatunk le következtetést a lelet alapján –, a Zagrosz-hegység közepén keresztülhaladó Nagy Khorászán út völgyében, meglehetősen távolra a nagyobb városias központoktól egy ilyen pénzként használt

kincslelet minden bizonnyal kapcsolatba hozható a távolsági kereskedelemmel, amelynek infrastruktúráját a térségben az Asszír Birodalom építette ki.

Végezetül egy, a Birodalom átellenes feléből írt levél közreadásával szeretném érzékelteni, alkalmanként miként írhatta felül a Birodalom gazdasági érdekeit egyes vezetőinek saját üzleti érdeke.

A Földközi-tenger partján fekvő Arwadból egy lelkiismeretes asszír hivatalnok, Itti-Samaš-balāšu írt levelet Aššur-ah-id-dinának. Mint kiderül, az ő feladata lenne e fontos kikötőben az asszír állam érdekeit képviselni. A helyi vazallus uralkodó, Ikkilû azonban egyértelműen az asszír hatalom gazdasági érdekei ellen dolgozik, ám a hivatalnok nem mer vele szemben fellépni, mert tart a király kíséretének azon befolyásos tagjaitól, akik Ikkilû üzletébe fektették a pénzüket.

obv. 13–23 A király, az én uram ismeri ennek a helynek a természetét, ahová engem kinevezett. Ikkilû nem engedi kijönni a hajókat a király, az én uram kikötőjéből, és a teljes kikötőt

kisajátítja. Mindenkit támogat, aki hozzá érkezik, de aki az asszír kikötőbe akar menni, azt megöli, hajóját eltünteti. (Azt állítja): „A palotából írtak nekem, mondván: »Tégy kedved szerint!«”

edge. 24–rev. 2 (Van egy férfi), a Šimírrából való Ilu-mādi, aki (rendszeresen) jár Asszíriába és vissza, ő minden hírről értesíti, amit útközben (hall).

rev. 3–14: Talán a király, az én uram azt kérdezi: „Miért nem tartóztattad még le őt (Ilu-mādit)?” (Ilu-mādi Ikillū) társaságában tartózkodik, félek, a király, az én uram (támo-

gatása) nélkül nem tartóztatom le. Tudja meg a király, az én uram, hogy sokan a király, az én uram kíséretéből ezüstöt fektettek be ezen a helyen (kaspi ana bīti annī id-dinūnu). Ők és a kereskedők mindenfelől megfélemlítenek engem. Én a királyba, az én uramba vetem minden bizodalمام. Egyetlen sékelt sem, de még csak fél sékelt sem adtam senkinek, csak a királynak, az én uramnak. Tudja meg ezt a király!

SAA 16 127 (ABL 992; K 1281)

Jegyzetek

Jelen tanulmány elkészítéséhez az OTKA K-100277 számú pályázata nyújtott segítséget. A tanulmány szövege előadás formájában elhangzott az Ókortudományi Társaság 2012. november 16-i felolvasóülésén.

- 1 A Kr. e. 4–3. évezredben Mezopotámia és a tőle keletre fekvő térségek távolsági kereskedelméhez lásd Potts 1994. Egyiptom és Mezopotámia közötti predinasztikus kori kereskedelemhez lásd Mark 1998. Az újasszír korszakot megelőző évszázadok asszír kereskedelmét feldolgozó monográfia: Faist 2001.
- 2 Oppenheim 1960, 146 és Oppenheim 1967, 253.
- 3 Mái alapvetően szubsztantivista álláspontot képvisel Johannes Renger – meglehetősen elszigeteltségben. A vitát érintő legfontosabb munkái: Renger 1984; Renger 2000.
- 4 Polányi Károly elméletének tarthatatlanságáról magyarul lásd Komoróczy 1995.
- 5 Ennek ellenére lásd John S. Holladay érdekes kísérletét, amelyben a Kr. e. 8. században az Euphratéstől nyugatra fekvő területek gazdasági össztermékét amerikai dollárra átszámolva igyekszik megadni (Holladay 2006, 326–328).
- 6 A szövegeket Steven W. Cole publikálta (1996a), s a forráscsoport történeti analízisét is elvégezte (1996b, a távolsági kereskedelemre vonatkozó részek: 56–68).
- 7 Radner 1999b, 128; Vargyas 2001, 9.
- 8 Elat 1991, 22–23.
- 9 II. Adad-nīrārī hadjárataról beszámoló királyfeliratot lásd RIMA 2 A.0.99.2: 105–119; a zsákmánylista a Habūr mentén: 110, Laqēben: 117–118. sorok.
- 10 II. Tukulti-Ninurta hadjárataról beszámoló királyfeliratot lásd RIMA 2 A.0.100.5: 68–127.
- 11 A keleti kereskedelemben megjelenő tevéhez lásd Jankowska 1969, 268–269. Hasonló, ugrásszerű növekedést idézett elő az Asszír Birodalomtól délre húzódó karavánutak forgalmában a dromedár (*gammālu*) megjelenése: Byrne 2003; Holladay 2006. A különböző fajta tevék tenyésztéséhez és használatukhoz lásd Potts 2004 – ugyanakkor az általa közölt adatokkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a dromedár arabiai házasítására már a Kr. e. 4. évezred végéről vannak adataink, tevék karavánok megjelenésére egészen a Kr. e. 9. század elejéig kellett várni. Jelen sorok szerzője nem tud magyarázattal szolgálni e jelenségre, csupán azt jegyezni meg, hogy az első szövegek, amelyekben tevékaravánok kerülnek említésre, nem az arabiai tenyésztésű dromedárt, hanem az ázsiai baktriai tevét említik máhás állatként. Az első említéseket követően két évtizeddel már csak dromedárokról hallunk a Középső-Euphratés vidékén. Mindenesetre egy tevé (dromedár vagy baktriai tevé) közepes terhelés mellett 200 kg tömegű árut képes szállítani naponta kb. 80 km távolságot megtéve. Ezzel szemben egy szamar maximum 80 kg áruval terhelhető, és napi menet-távolsága nem sokban különbözik az emberétől (tehát kb. 30 km).

- A tevé további előnye, hogy kevesebb beiktatott pihenőnapra van szüksége, valamint akár többnapos járóföldet is képes megtenni itatás nélkül, ezáltal teljesen új útvonalak használatát téve lehetővé.
- 12 Az alávetett területeken az asszírok által kialakított települések elnevezéséhez lásd Pongratz-Leisten 1997.
- 13 Cavigneaux–Ismail 1990, 346, no. 2: iv 27–38; ugyanezt a forrást kiadja RIMB 2, S.0.1002.2: iv 26b’–38a’.
- 14 Irán-sztélé: Tadmor 1994, StIIB, 11’–13’. A cikkben szereplő forrásszövegek – ha másként nincsenek jelölve – a szerző fordításai.
- 15 Nimrud Prism Fragment D. Col. iv. II. 42–49. Kiadása: Gadd 1954, Pl. 45–46.
- 16 A *rab kārī* tiszttség értelmezési lehetőségét később részletesen is elemzi: Yamada 2008.
- 17 Allen 2005, 83–84. „Dependent on these trading states for elite goods, the Assyrians manipulated trade relations through a mechanism used to interface between their tribute-based world-empire and the trade-based world-economy beyond it, the *karum*.” Allen történeti narratívájában Asszíria alapvetően olyan gazdasággal rendelkezett, amelynek nem eleme a kereskedelem. Az újasszír korban a birodalom hódításait három részre bontja, amelyek közül csupán a harmadik szakaszban (Levante meghódításával) próbál meg Asszíria kezdeni valamit a kereskedelem jelenségével, s ennek a két teljesen eltérő gazdasági berendezkedésnek – az adózató/zsákmányoló asszír és a kereskedő kelet-mediterráneumi – az összekötő állomásai lennének a *kārūk*. Jelen cikk szerzője nem osztja Allen radikális véleményét az asszír gazdaság kereskedelmi inkompetenciáját illetően.
- 18 A *bēl harrāni* kifejezés valamennyi előfordulását tárgyalja Radner 1999a, 109–119.
- 19 Radner a *tamkāru* szó újasszír előfordulásait vizsgálva 36 szöveget listáz, amelyek a ninivei palotákból kerültek elő, s csupán egyetlen magánlevelet, amely egy aššuri magánarchívumból származik (1999a, 101–102).
- 20 Cole 1996a, no. 94.
- 21 Hindānuval kereskednek nippuriak: Cole 1996a, no. 40; no. 41.
- 22 Cole 1996a, no. 94.
- 23 Cole 1996a, no. 38; no. 57.
- 24 Cole 1996a, no. 12; no. 18; no. 37; no. 38.
- 25 Cole 1996a, no. 7; no. 8; no. 13; no. 14; no. 27; no. 46.
- 26 Cole 1996a, no. 1; no. 16; no. 22; no. 49; no. 89.
- 27 Kalhuban vesznek vasat: Cole 1996a, no. 41; Asszíria magterületén kereskednek és megpróbálnak öszvért vagy lovat szerezni: no. 56.
- 28 Bár szöveges adat nem támasztja alá, M. Gibson feltételez egy Arabia északi részét érintő, egészen Palesztina déli részéig érő, Babilón által irányított kereskedelmi rendszert: Gibson 1991, 27–37.
- 29 Komoróczy Géza fordítása (*ÓKTCh*, 185). A szöveget legújabban kiadása RINAP 4, 104: v 29–38. Párhuzamos szöveghelyek: RI-

- NAP 4, 105: vii 33b–42a és RINAP 4, 107: viii 1–17 (ezekben már kitérés nélkül).
- 30 SAA I no. 1 (NL 39; ND 2759) rev. 66–70.
- 31 A föníciai gyarmatosítás mozgatórugójaként értékelte Asszíria hatalmát először Frankenstein 1979. Ekron régészeti anyagából kiindulva mutatja be e folyamatot Gitin 1997.
- 32 Allen 2005, 80–81.
- 33 A levelet elemzi Radner 1997, 228, aki a levélben szereplő Hargut Kelet-Anatóliába helyezi, s az SAA 5 kiadásában is a „Letters from Eastern Kurdistan” cím alatt szerepel.
- 34 Ezeket a szerződéseket elemzi Galil 2007. Az eladott emberek árlistáját közli Radner 1997, 230–247, a rabszolga-kereskedelemtől összefoglalóan uo. 227–229.
- 35 Az asszír királynak tett egyik feljelentésben azzal vádolnak meg asszír kovácsokat, hogy vasat adtak el kalhui kereskedőknek (SAA 18 115; ABL 1317)! Mikor a nippuri helytartó egyik ügynöke vasat tud szerezni Kalhuban (20 *biltuval*, kb. 600 kg), nyomtatékkal utasítja emberét, hogy senkinek ne adjon el belőle, az egész szállítmányra szüksége van – igaz, a kereskedő már a levél kézhezvétele előtt eladta az egész tételt (Cole 1996a, no. 41).
- 36 A megbízott működését valamennyi levelét vizsgálva elemzi Dezső 2004.
- 37 Úgy tűnik, a birodalom fővárosaiban olyan termékeket is lehetett kapni, amelyekhez a birodalom többi részén nem, vagy csak korlátozottan lehetett hozzájutni. Vö. a 35. jegyzetben szereplő adatokkal, ahogy a nippuri megbízott vasat vásárol Kalhuban. Továbbá a Cole 1996a, no. 56. levélben egy nippuri helytartó ügynöke (Bēl-ušēšī) 8 mina ezüstért vásárolt Kalhuban egy fogat öszvért, de a helytartó ezzel elégedetlen, s most visszafordult az ügynök Kalhuba, hogy lovakat vagy öszvéreket vásároljon. Ezen levélen kívül egyáltalán nincs adatunk arról, hogy lovat lehetett volna vásárolni Asszíriában.
- 38 Saggs 2001, 155–158, NL 12 (ND 2715). Simo Parpola újabb átírását közli Rollinger 2001, 237 és j. 20, valamint Parker 2000. A szöveghez újabban fontos kommentárt fűzött Yamada 2008, 303–305.
- 39 Kurdi-Aššur-lāmur tisztségével kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre egyértelmű adat. A szakirodalomban felmerült, hogy esetleg Šimirra tartomány helytartója volt (Van Buylaere 2002, 1021). Legutóbb Shigeo Yamada mellett érvelt, hogy a *rab kāri* tisztséget töltötte be (Yamada 2008).
- 40 Ezek átfogó elemzéséhez lásd Postgate 1974.
- 41 A *miksu* adóformáról összefoglalóan Ellis 1974.
- 42 Strange 1905, 61–64.
- 43 Levine 1973, 5–14; Potts 1994, 39–40.
- 44 Az Asszír Birodalom zagroszi terjeszkedéséhez lásd Vér 2006.
- 45 Az asszír hatalom és a zagroszi elit szimbiotikus kapcsolatának elemzéséhez lásd Brown 1986.
- 46 Vargyas 2008 és Vargyas 2010.
- 47 Vargyas 2010, 269, 815. jegyzet.

Bibliográfia

- Allen, Mitchell 2005. „Power is in the Details: Administrative Technology and the Growth of Ancient Near Eastern Cores”: C. Chase-Dunn – E. N. Anderson (szerk.): *The Historical Evolution of World-Systems*. Basingstoke, 75–91.
- Brown, Stuart C. 1986. „Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem”: *Journal of Cuneiform Studies* 38, 107–119.
- Byrne, Ryan 2003. „Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 331, 11–25.
- Cavigneaux, Antoine – Ismail, Bahija Khalil 1990. „Die Statthalter von Suhu und Mari im 8 Jh. v. Chr.”: *Baghdader Mitteilungen* 21, 321–456.
- Cole, Steven W. 1996a. *Nippur IV: The Early Neo-Babylonian Governor's Archive from Nippur*. Oriental Institute Publications 114. Chicago.
- Cole, Steven W. 1996b. *Nippur in Late Assyrian Times c. 755–612 BC*. State Archives of Assyria Studies 4. Helsinki.
- Deller, Karlheinz 1987. „*Tamkāru*-Kredite in neuassyrischer Zeit”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30, 1–29.
- Dezső Tamás 2004. „Asszír katonai hirszerzés”: Horváth László – Lackó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 321–350.
- Elat, Moshe 1991. „Phoenician Overland Trade within the Mesopotamian Empires”: M. Cogan – I. Eph'al (szerk.): *Ah, Assyria...: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Jerusalem, 21–35.
- Ellis, Maria deJong 1974. „Taxation in Ancient Mesopotamia: The History of the Term *miksu*”: *Journal of Cuneiform Studies* 26, 211–250.
- Faist, Betina I. 2001. *Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jh. v. Chr.* AOAT 265. Münster.
- Frankenstein, Susan 1979. „The Phoenicians in the Far West: A Function of Neo-Assyrian Imperialism”: M. T. Larsen (szerk.): *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Mesopotamia 7. Copenhagen, 263–294.
- Gadd, John Cyril 1954. „Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud”: *Iraq* 16, 173–201.
- Galil, Gershon 2007. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*. Culture and History of the Ancient Near East 27. Leiden–Boston.
- Gibson, McGuire 1991. „Duplicate Systems of Trade: A Key Element in Mesopotamian History”: K. R. Haellquist (szerk.): *Asian Trade Routes*. Studies on Asian Topics 13. London, 27–37, 254–256.
- Gitin, Seymour 1997. „The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron”: S. Parpola – R. M. Whiting (szerk.): *Assyria 1995*. Helsinki, 77–103.
- Gledhill, John – Larsen, Mogens Trolle 1982. „The Polanyi Paradigm and a Dynamic Analysis of Archaic States”: C. M. Renfrew – M. J. Rowlands – B. A. Segraves (szerk.): *Theory and Explanation in Archaeology: The Southempton Conference*. New York, 197–229.
- Holladay, John S., Jr. 2006. „Hezekiah's Tribute, Long-Distance Trade, and the Wealth of Nations, ca. 1000–600 BC: A New Perspective (»Poor Little [Agrarian] Judah« at the End of the 8th Century BC: Dropping the First Shoe)”: S. Gitin – J. E. Wright – J. P. Dessel (szerk.): *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake, 309–331.
- Jankowska, Ninel B. 1969. „Some Problems of the Economy of the Assyrian Empire”: I. M. Diakonoff (szerk.): *Ancient Mesopotamia: Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow, 253–276.
- Komoróczy Géza 1995. „Polányi Károly történeti utópiája. Rövid vázlat”: Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, 351–356 (első megjelenés: 1987).
- Larsen, Mogens Trolle 1977. „Partnerships in the Old Assyrian Trade”: *Iraq* 39, 119–145.
- Levine, Louis D. 1973. „Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros I.”: *Iran* 11, 1–27.

- Mark, Samuel 1998. *From Egypt to Mesopotamia: A Study of Predynastic Trade Routes*. Studies in Nautical Archaeology 4. London.
- Oppenheim, A. Leo 1960. „The City of Assur in 714 B.C.”: *Journal of Near Eastern Studies* 19, 133–147.
- Oppenheim, A. Leo 1967. „Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.”: *Journal of Cuneiform Studies* 21 [Special Volume Honoring Professor Albrecht Goetze], 236–254.
- ÓKTCh: Harmatta János (szerk.) 1965. *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest.
- Parker, Bradley J. 2000. „The Earliest Known References to the Ionians in the Cuneiform Sources”: *Ancient History Bulletin* 14, 68–77.
- Pongratz-Leisten, Beate 1997. „Toponyme als Ausdruck assyrischen Herrschaftsanspruchs”: B. Pongratz-Leisten – H. Kühne – P. Xella (szerk.): *Ana šadī Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig*. AOAT 247. Kevelaer – Neukirchen-Vluyn, 325–343.
- Postgate, John N. 1974. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Studia Pohl: Series Maior 3. Rome.
- Postgate, John N. 1979. „The Economic Structure of the Assyrian Empire”: M. T. Larsen (szerk.): *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Mesopotamia 7. Copenhagen, 193–221.
- Potts, Timothy 1994. *Mesopotamia and the East: An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400–2000 BC*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 37. Oxford.
- Potts, Timothy 2004. „Camel Hybridization and the Role of *Camelus bactrianus* in the Ancient Near East”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47, 143–165.
- Radner, Karen 1997. *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt*. State Archives of Assyria Studies 6. Helsinki.
- Radner, Karen 1999a. „Traders in Neo-Assyrian Period”: J. G. Dercksen (szerk.): *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia*. MOS Studies 1. Leiden, 101–126.
- Radner, Karen 1999b. „Money in the Neo-Assyrian Empire”: J. G. Dercksen (szerk.): *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia*. MOS Studies 1. Leiden, 127–157.
- Renger, Johannes 1984. „Patterns of Non-institutional Trade and Non-commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium B.C.”: A. Archi (szerk.): *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici*. Roma, 31–123.
- Renger, Johannes 2000. „Trade and Market in the Ancient Near East. Theoretical and Factual Implications”: C. Zaccagnini (szerk.): *Mercanti e politica nel mondo antico*. Saggi di storia antica 21. Roma, 15–39.
- Rollinger, Robert 2001. „The Ancient Greeks and the Impact of the Ancient Near East: Textual Evidence and Historical Perspective (ca. 750–650 B.C.)”: R. M. Whiting (szerk.): *Mythology and Mythologies: Methodological Approaches to Intercultural Influences*. Melammu Symposia 2. Helsinki, 233–264.
- RIMA 2: Grayson, Albert Kirk 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC: I (1114–859 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 2. Toronto–Buffalo–London.
- RIMB 2: Frame, Grant 1995. *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157–612 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Periods 2. Toronto–Buffalo–London.
- RINAP 4: Leichty, Erle 2012. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC)*. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4. Winona Lake.
- SAA 1: Parpola, Simo 1987. *The Correspondence of Sargon II: Part I. Letters from Assyria and the West*. State Archives of Assyria 1. Helsinki.
- SAA 5: Lanfranchi, Giovanni B. – Parpola, Simo 1990. *The Correspondence of Sargon II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 5. Helsinki.
- Saggs, H. W. F. 2001. *The Nimrud Letters, 1952*. Cuneiform Texts from Nimrud 5. London.
- Strange, Guy le 1905. *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge.
- Tadmor, Hayim 1994. *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*. Jerusalem.
- Van Buylaere, Greta 2002. „Qurdi-Aššūr-lāmur”: H. D. Baker (szerk.): *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire III: Part I: P–Š*. Helsinki, 1020–1021.
- Vargyas, Péter 2001. *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC: 1. Prices of the Basic Commodities*. HSAO 10. Heidelberg.
- Vargyas, Péter 2008. „The Silver Hoard from Nush-I Jan Revisited”: *Iranica Antiqua* 43, 167–183.
- Vargyas Péter 2010. „A Tepe Nús-e Dzsán-i ezüstkincs új megvilágításban”: Vargyas Péter: *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. Szerk. Csabai Zoltán. Ókor – Történet – Írás 1. Pécs–Budapest, 263–279.
- Veenhof, Klaas R. 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden.
- Vér Ádám 2006. „Média és az Asszír Birodalom keleti expanziója”: *Ókor* 5/3–4, 78–83.
- Yamada, Shiego 2005. „Kārus on the Frontiers of the Neo-Assyrian Empire”: *Orient* 40, 56–90.
- Yamada, Shiego 2008. „Qurdi-Assur-lamur: His Letters and Career”: M. Cogan – D. Kahn (szerk.): *Treasures on Camels' Humps: Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*. Jerusalem, 296–311.